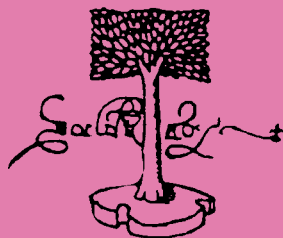


Año LI. urtea

128 - 2019

Uztaila-abendua

Julio-diciembre



# FONTES

## LINGVÆ

### VASCONVM

#### STVDIA ET DOCUMENTA

SEPARATA

---

*Etxe > itxe* aldaera  
Malerrekako eta  
Bortzirietako toponimia  
historikoaren argitan  
batik bat

Andres IÑIGO

---

# *Etxe* > *itxe* aldaera Malerrekako eta Bortzirietako toponimia historikoaren argitan batik bat

---

La variante *etxe* > *itxe* a la luz de la toponimia histórica de Malerreka y Bortziriak principalmente

---

*Etxe* > *itxe* variant in the light of the historical toponymy from Malerreka and Bortziriak primarily

Andres IÑIGO  
Euskaltzaindia  
nafordez@euskaltzaindia.eus

Jasotze data: 10/07/2019. Behin-behineko onartze data: 2019/09/03. Behin betiko onartze data: 2019/09/03.

## LABURPENA

Toponimiaren alorrean, orain arte egindako ikerketa lanen arabera, uste izan da euskarazko *etxe* > *itxe* bilakaera fenomeno berri samarra dela. Izan ere, ahozko erabileran nahiko hedatua eta ezaguna bada ere, hagitz lekukotasun gutxi aurkitu dira dokumentazio historikoan. Horregatik, pentsatu da azken bi mendeetan-edo gertatutako fenomenoak dela. Artikulu honetan bildutako lekukotasun historikoen argitan, egiaztatzen ahal da, Nafarroako Malerrekan eta Bortzirietan batez ere, eta neurri batean Baztanen eta Xaretan ere, aspaldiko gertaera dela, XVI. menderako, behinik behin, ongi errotua ageri dena. Hortaz, azpimarratzekoa da artxibo historikoak aztertzeak eta gordetako idazkiak ongi miatzeak duen garrantzia onomastikaren alorra sakonki ezagutu ahal izateko.

**Gako hitzak:** toponimia historikoa; *etxe* hitza; *itxe* aldaera; Malerreka; Bortziriak.

## RESUMEN

Por los trabajos realizados hasta la actualidad en el campo de la toponimia, se ha dado por supuesto que la evolución *etxe* > *itxe* en euskera es un fenómeno relativamente reciente. En efecto, a pesar de ser un hecho bastante extendido geográficamente en el uso oral, los testimonios obtenidos en la documentación escrita son, sin embargo, muy escasos y apenas anteriores al siglo XVIII. Por ello, ha sido considerado como un fenómeno más bien contemporáneo. No obstante, los testimonios históricos aportados en el presente artículo, demuestran que al menos en los valles de Malerreka y Bortziriak y, en cierta medida, en Baztan y Xareta es un hecho mucho más antiguo, claramente registrado para el siglo XVI. Cabe incidir, por lo tanto, en la importancia que tiene el exhaustivo análisis de la rica documentación de los archivos para seguir avanzando en el conocimiento de la onomástica.

**Palabras clave:** toponimia histórica; el vocablo *etxe*; la variante *itxe*; Malerreka; Bortziriak.

## ABSTRACT

Due to the research done in the field of toponymy up to the present day, it has been assumed that the evolution *etxe* > *itxe* in Basque language is a relatively recent phenomenon. Indeed, despite being a quite widespread occurrence geographically in its oral use, the testimonies obtained in the written documentation have been very scarce and hardly beyond the 18th century. For that reason it has been considered a rather contemporary phenomenon. However, the historical testimonies provided in this article demonstrate that, at least in the valleys of Malerreka and Bortziriak and to some extent in Baztan and Xareta, it is a much older and well-recorded fact, at least for the 16th century. The importance of the scanning and analysis of the rich documentation of the archives to continue advancing in the field of onomastics needs, therefore, to be emphasized.

**Keywords:** historical toponymy; the word *etxe*; its variant *itxe*; Malerreka; Bortziriak.

1. ATARIKOA. 2. METODOLOGIA. 3. EMAITZAK. 4. ONDORIOAK. 5. ERANSKINA. 6. LABURTZAPENAK. 7. ERREFERENTZIAK. 7.1. Iturriak. 7.2. Bibliografia.

## 1. ATARIKOA

Nafarroan euskara bizirik dagoen toki frankotan nahiko argi egiaztatzen da kontsonante palatalaren eraginez *e* bokala *itxi* eta *i* bihurtzen dela. Horren adibideetako bat dugu *etxe > itxe* aldaeraren presentzia eta hedadura, dialektologia, hiztegi, fonetika eta toponimia biziaren alorretako lanetan, behinik behin, ageri denaren arabera. Amaia Apalauzak (2012, 447-448. or.) doktorego tesian, laburpen modura, gai honetaz deskribatzen duen panorama honako hau da:

*itxe* aldaera bildu dugu Imotzen eta Basaburu Nagusian, eta *etxe*, aldiz, Larraunen eta Araitz-Betelun. Nolanahi ere, Larraunen badira *itxe*-ren arrasto batzuk. Batetik, Gamindek *itxe* bildu du Oderitzen (1994: 245): *ekartzen badezi oi, itxea iyamain dot* 'ekartzen badidazu hori, etxera eramanen dut'. Bestetik, toponimian *etxe* nagusi bada ere, *itxe* aldaeraren adibide batzuk ere badira Larraunen, hala nola Errazkingo [*artíche*] 'Artetxe', Mugiroko [*bedayoníchi*] 'Bedaioeren etxea', eta Madozko eta Oderizko *Itxiberri* (Jimeno Jurio 1997b: 110, 167, 162, 179). Areago, *Ichaspia* dokumentatuta ageri da Uztegin, 1893an (Jimeno Jurio 1997c: 115). Baliteke, beraz, gaur duen baino hedadura handiagoa izatea garai batean *itxe* aldaerak.

*itxe* aldaera oso ohikoa da Nafarroa Garaian; gure eremutik hegoaldera, ekialdera eta iparraldera hain zuzen: Atetz-Ultzaman, Anuen (Gaminde 1994: 239), Uharte Arakilen (Gaminde 1993: 79), Ihabarren (Artola 1992: 215), Irañetan (Erdozia 2004b: 490), Txulapaingo Beorburun (Artola 1992: 216), Goizuetan eta Aranon (Zubiri eta Perurena 1998: 163), Basaburu Txikian (B. L.) edota Nafarroako ipar-ekialdean (ikus, besteak beste, Apalauza eta Lakar 2001-2003) bildu izan dute; alabaina, *etxe* dago Artzibarko

Arrietan eta Esteribarko Ilurdotzen (Artola 2006: 409), baita Leitzan ere (B. L.). [...] Salaberrik toponimiaz egindako lan baten arabera (1991: 624-625), *itxe* ageri da Zizur Txikian, Antsoainen, Itzan, Ollaranen, Txulapainen, Gulibarren, Atetzen eta Arakilen; *etxe* eta *itxe* biak daude Arangurenen, eta *etxe* dago Oibar haranean, Urraulbeitin, Ibargoitin, Elortzibarren eta Orbaibarren.

Informazio horren osagarri gisa, aipatzekoa da egungo erabileran *itxe* nahiz *itxa* aldaeren lekukotasunak bertze zenbait tokitan ere bildu direla, hala nola Esteribarren orokorrean (Ibarra, 2007, 26., 55., 74. or.), eta bereziki ibar horretako Inbuluzketan (55. or.), Iragin (245. or.) eta Ilurdotzen (16. or.), bai eta Erroibarko Mezkiritzen (138., 250., 252. or.) eta Zilbetin (268., 271., 272. or.) ere. Baztani dagokionez, berriz, *itxe*-ren erabilera (*itxe*, *itxalde*, *itxequak*, *itxez itxe*, *itxeoandria*...) arrunta da ibar horretako Basaburua osatzen duten Almandoz, Aniz, Berroeta eta Ziga herrietan eta Erbereko Oronozen ere bai. Hala adierazten da *Baztango Mintzoa: gramatika eta hiztegia* (Salaburu & Lakar, 2005) eta hurrengo urtean emandako *Baztan solasean. Ahozko tradizioaren bilduma* (Lakar & Telletxea, 2006) argitalpenetan, eta azken lan honetan lekukotasun solte batzuk ere bildu dira Baztango bertze zenbait herritan, erraterako, Arraiozen (Lakar & Telletxea, 2006, 180. or.), Amaiurren (244. or.), Erratzun (89., 232. or.) eta Gartzainen (151. or.).

Gainbegiratu horretan aipatzen diren lekukotasun gehienak ahozko testigantzak dira eta bakar batzuk idatzizkoak, denak XX. mendekoak, idatziz jasotako toponimo batzuk izan ezik. Datu horien arabera, gertakari berri samar baten aitzinean gaudela pentsa liteke, baina ondorio sendoak atera aitzinetik nahitaezkoa da azterketa sakonagoetan murgiltzea, Patxi Salaberrik (1991, 625. or.) argi ohartarazi zuen bezala:

Datu hauek ikusita balirudike *etxe* > *itxe* hersketa gertakari berri samarra dela, eta ondar mendean edo burutu dela, baina hor daude, beste aldetik, Antsoain zendeako Berriozarko 1653ko *Ychandia* eta Berriobeitiko 1711ko *Ycheondoa*, eta beraz ustezko aspaldikotasun ez hori zalantzan gelditzen da. Behinbetirako ondorioak ateratzeko toponimia sakonkiago aztertu behar genuke, eta testu idatziak ongi miatu.

Izan ere, XVIII. eta XIX. mendeetako Nafarroako zenbait testu idatzitan egiaztatzen ahal da garai horretan, behinik behin, han-hemenka *itxe* forma erabiltzen zela. Erraterako, XVIII. mendean *itxe* ageri zaigu Muruzabalen (Satrustegi, 1987, 74-75. or.) eta Goñerrin (Ondarra, 1987, 129. or.; Knörr, 1992, 227-229., 232-234., 237. or.); XIX. ean ere bai Goñerrin (Ondarra, 1991, 145., 150., 155., 158-159., 161-163., 167. or.) eta Lakuntzan (Satrustegi, 1987, 233. or.).

Dagokigun eremura mugatuz, Malerreka eta Bortzirietara alegia, erraten ahal da egungo ahozko erabileran *itxe* dela formarik arruntena. Hala egiaztatzen dute Bortzirietan (Iriarte & Lakar, 2003) eta Malerrekan (Apalauza & Lakar, 2005) egindako ahozko tradizioa biltzeko lanetan. Errealitate hori bera berresten da ondotik egindako azterketa dialektologikoan (Zelaieta, 2008).

Eremu horretan hain urri diren testu idatzi batzuetara jotzen badugu, ematen du *itxe* modu arruntean erabiltzen zela. Hori adierazten digute, behinik behin, XIX. eta XX.

mendeetako testu batzuek. Lesakan, erraterako, bertako udalak 1885. urtearen inguruan herriko garbitasunari buruz emandako bando batean espresio hauek ageri dira: *ongi garbitzeko itxiak, itxeko atariyak, itxien barrenian, erriko-itxeko, erriko-itxian* (Irigaray, 1970, 3. or.), eta 1967. urtean besta ondoko kronika batean bertze hauek: *itxera eramán, itxera alletu, itxera sartu, itxeko buru* («Koskonta», 1967, 4. or.). Beran ere aldaera hori darabilte garai horretako hiru idazlek. Larramendik: *ikats-itxe bat egokitu zen mutikuak ikasteko* (Goya, 1980, 11. or.), Dornakuk: *itxeratu ditiak*» (40. or.), eta Aldabek: *(Berak) ainbat itxe igusgarri ditu karriketán* (69. or.).

## 2. METODOLOGIA

Baina, jakina den bezala, euskal testu zaharrak falta zaizkigun eremuetan edo hain urriak direnetan, onomastikaren eta honen barruan toponimiaren alorrean egiten ahal diren ikerketek erakusten dizkigute lekukotasun zaharrenak eta ugariak. Hori dela eta, *etxe > itxe* bilakaeraren diakronia eta hedadura geografikoa egiazatu ahal izateko, arakatutako dokumentazioaren azterketan bi atal hauek izan ditugu aztergai; bata, *etxe* hitzez osatutako toponimo deskriptiboak, oikonimoak nahiz mikrotoponimoak; bertzea, bi atal horietatik familietako deitura izatera pasatu diren izendapenak.

Bistakoa denez, zenbat eta gehiago arakatu dokumentazio zaharra, XVI. eta XVII. mendeetako batik bat, orduan eta ugariagoak izaten ahal dira testigantzak eta, ondorioz, hainbat eta aberatsagoa diakroniarako lortzen ahal den informazioa. Halaber, pentsatzekoa da bilaketa horietan sakontzen ahal den neurrian, datu berriak lortzen ahalko direla, *etxe > itxe* aldaeraren hedadura geografikoaren mapa osatzen lagunduko dutenak. Zalantzarik gabe, azterketa sakon eta sistematikoek ondorio berriak emanen dizkigute. Malerrekako eta Bortzirietako hainbat herritako dokumentazioa arakatu ondoren lortutako emaitzek, behinik behin, ustezko irudipena gaintzen lagundu digute eta argi ikusarazi *etxe > itxe* gertakaria ez dela inondik ere berri samarra, ez oikonimian eta mikrotoponimian, ez pertsonen deituretan aurkitutako lekukotasunen arabera.

## 3. EMAITZAK

Atal honetan azaltzen ditugu erdietsitako lekukotasunak. Sarrerak hurrenkera alfabetikoan eman ditugu, egungo grafia estandarrean eta letra biribilez idatziak. Sarrera bakoitzaren atzetik doaz lekukotasun testualak, soilak edo bere testuinguruan –izen zehatz bakoitza letra etzanean jarria argiago adierazteko– eta diakroniaren arabera ordenatuak. Ondotik, parentesi artean, lekukotasunaren urtea eta erreferentzia dokumentala –artxibokoa nahiz argitalpenekoa–, eta parentesia itxi aitzinetik, lekukotasun bakoitzari dagokion herriaren izena:

- Apezitxea: «Graciana de Apezychea» (1632, IPA, BL, 3, 53, Igantzi); «Fermin de Apezychea Echaluçea» (1642, IPA, BL, 4, 7, Igantzi); «Marquesa de Apezichea y Juan de Apezichea» (1645, IPA, BL, 4, 11 atz., Igantzi).

- Aro(t)zitxe: «...en *Arozyche* de Eliçondo» (1587, NEAN, DPR, 39. k., Elizondo).
- Barrenitxea: «Joanot de *Varrenychea*» (1577, NEAN, DPR, 29. k., Doneztebe); «Joanes de *Varrenichea*» (1597, LPA, EL, 2, 183, Lesaka).
- Bengoitxea: «Tomas de *Vengoychea*» (1587, NEAN, DPR, 39. k., Doneztebe).
- Bereterritxea: «Joanes de *Beretrychea*» (1617, SPA, BL, 30 atz., Sunbilla).
- Bertxitxea: *Verchichea* (1833, Iñ., 1996, 513. or., Ituren).
- Elizitxea: *Eliz ychea* (1663, Iñ., 1996, 481. or., Elgorriaga).
- Goikoitxea: «Maria de *Goicoychea*» (1541, NEAN, DPR, 9. k., Zubieta).
- Itxabere, Itxaberea: *Ichaberea* (1549, Iñ., 1996, 275. or., Ituren); *Ichabere* (1565, Iñ., 1996, 275. or., Ituren).
- Itxaburua: *Ichaburua* (1619, Iñ., 1996, 275. or., Ituren).
- Itxagaraieta: «borda y pieza en *Ychagarayeta*» (1715, POF, Legasa).
- Itxagibela, Itxegibela: «Endreçera de *Ychaguibela*» (1545, NEAN, DPR, 16. k., Sunbilla); *Ycheguibela* (1700, NTEM, LII-3, 61. or., Oronoz); *Icheguibela* (1838, Iñ., 1996, 276. or., Ituren).
- Itxagoitia: «Dominica de *Ychagoytia*» (1635, BPA, BL, 1, 142, Bera).
- Itxaide: «fue bautizada Maria Josefa de *Ychaide* [...] su abuelo paterno Pedro de *Ychayde* de Oieregui» (1784, DOPA, BL, 3, 131-132, Donamaria, Oieregi).
- Itxalar: *Ychalarr* (1551, NEAN, DPR, 15. k., Doneztebe); «uno llamado araquinchoa de *Ychalar* que tiene un hijo casado en Çubieta» (1587, NEAN, DPR, 39. k., Doneztebe); «el barquiñero de *Ychalar*» (1587, NEAN, DPR, 39. k., Doneztebe); «Graciana de Loperena dexo [...] para la parroquia de *Ychalar* seis reales y a la basilica de Santa Cruz de *Ychalar* cinco reales» (1606, APA, HL, 1, 4, Arantz); «Anna de Loperena y su marido Petri de Çabaleta [...] dexaron de legado [...] a la parroquia de *Ychalar* y a Santa Cruz hermita de *Ychalar* sendos ducados» (1615, APA, HL, 1, 7 atz., Arantz); «Joanes de *Ychalar*» (1656, NEAN, DPR, 59. k., Zubieta).
- Itxalde, Itxaldea, Itxealdea: «Lucia *Ichalde*» (1681, Iñ., 1996, 397. or., Zubieta); *Ichaldea* (1712, 1882, Iñ., 1996, 275. or., Ituren); *Ichalde* (1723, Iñ., 1996, 275. or., Ituren); *Ichealdea* (1882, Iñ., 1996, 275. or., Ituren).
- Itxalekua, Itxelekua: «*Ychalekua*, *Ychelecua*, casa de Urdax» (1584, Iñ. & Rek., 2018, 245. or., Urdazubi).

- Itxanike, Itxenike, Itxinike: «...murio Maria de *Ychanique*» (1605, APA, HL, 1, 3 atz., Arantza); «Joanes *Ychanique*» (1612, SPA, BL, 20, Sunbilla); «Maria de *Ychanique*» (1615, SPA, BL, 27 atz., Sunbilla); «Fr. Ambrosio de *Ychenique*» (1622, POF, in ‘Sentencia del Valle de Baztan y Monasterio de Urdax’, Urdazubi); «Martin de *Ychanique* alias castellano» (1630, Iñ., 2008, 373. or., Aniz); «Marquessa de *Ychanique* hija de Juanes de *Ychanique* [...] siendo padrinos Juanes de *Ychanique* y Marquessa de Çaldua» (1638, BPA, BL, 1, 159, Bera); «Christobal de *Ychenique*» (1652, NEAN, DPR, 68. k., Doneztebe); «Cathalina de *Ychanique*» (1718, 1818, ITPA, AKL, Ituren); «Jose *Ychinique*, dueño de la casa de Bazterrechea de la villa de Urdax tiene castañal en el paraje llamado Lapizuri» (1846, POF, Urdazubi).
- Itxart, Itxarte: «Martin de *Ycharte* hijo de Martin de *Ycharte* y Maria Miguel de Liçardi» (1619, BPA, BL, 1, 21, Bera); «Martin de *Ycharte* hijo de Martin de *Ycharte* y Marimiguel de Liçardia» (1624, BPA, BL, 1, 57, Bera); «Martin de *Ycharte*» (1629, BPA, BL, 1, 95, Bera); «Ines de *Ychart* hija de Martin de *Ychart*, siendo padrinos [...] Domingo de *Ychart*...» (1636, BPA, BL, 1, 147, Bera).
- Itxatxipia, Itxetxipia: *Ichechipia* (1663, 1689, Iñ., 1996, 483. or., Elgorriaga); *Ychechipia* (1678, Ari., 1998, 23. or., Lesaka); «Joanes Marichalar *Ichachipia*» (1681, LPA, HL, 3, 200 atz., Lesaka); *Ychechipia* (1701, 1714, 1723, NTEM, LVI, 47. or., Donamaria); «Tomas de *Ychechipia*» (1703, NEAN, DPR, 85. k., Zubieta); *Ichachipia* (1727, Iñ., 1996, 483. or., Elgorriaga); «Josepf Antonio de *Ychachipia*» (1742, ITUA, Zubieta); «Martin Joseph de Ubiria, hijo de *Ychechipia*» (1742, BPA, HL, 1, 230, Bera); «Martin de Ubiria y Angela de Yançi, dueños de *Ychechipia*» (1749, BPA, BL, 3A, 177, Bera); «Martin de Ubiria dueño de *Ychechipia* de Zalain» (1760, BPA, HL, 1, 318 atz., Bera); «Maria Gabriela de Miquelepericena dueña de *Ychechipia* del varrio de Zalain de Vera» (1763, BPA, HL, 1, 337, Bera); *Ychachipia* (1782, POF, Elgorriaga); «casa *Ychachipia* de Arce» (1785, NEAN, DPR, Inventarios 3. kutxa, Donamaria); «Maria Josefa de Legarrea dueña de la casa de *Ychachipia*» (1796, BPA, HL, 2, 151, Bera); «Maria Esteban de *Ychachipia*» (1797, BPA, BL, 5, 197, Bera); *Ichechiquia* (1800tik aitzina, Hernandorena, 1978, 80. or., Goizuetta); «dueños de *Ychachipia*» (1805, BPA, BL, 5, 388, Bera); *Ychechipia* (1819, 1859, Ari., 1998, 23. or., Lesaka); *Ichachepia* (1829, Iñ., 1996, 483. or., Elgorriaga).
- Itxatxoa, Itxetxoa: *Ychechoa* (1678, Ari., 1998, 22. or., Lesaka); *Ichachoa* (1756, Iñ., 1996, 563. or., Zubieta).
- Itxauz: «en *Ychauz* le tomo por via de justicia» (1587, NEAN, DPR, 39. k.<sup>1</sup>); «...murio Joana de *Ychauz*, pobre» (1611, APA, HL, 1, 6, Arantza).
- Itxaxuri, Itxaxuria, Itxetxuri: «baptice a Graciana de *Ychaxuria*» (1568, LPA, BL, 19, Lesaka); «baptice a Mary Joan de *Ychaxurya*» (1569, LPA, BL, 21, Lesaka);

1 Agiriak ez du argitzen zein tokitako *Ychauz* den.



«Juanes de *Ychajuria*» (1632, IPA, BL, 3, 53, Igantzi); «Pedro Gregorio Juanicotena murió en la casa de *Ychechuri*» (1753, BPA, HL, 1, 288 atz., Bera); *Ychassuri* (1810, Ari., 1998, 43. or., Lesaka).

- Itxazarreta, Itxezarrea, Itxezarreta: *Ychesarrea* (XVI-XIX, Esp., 1964, 121. or., Igantzi); «Joanperiz de *Ychazarreta*» (1598, APA, EL, 1, 8 atz., Arantzza); «fueron desposados Joanes de Arbiça y Cathalina de *Ychazarreta*» (1611, APA, EL, 1, 13, Arantzza); «Maria de *Ychaçarreta*» (1625, Iñ. & Rek., 2018, 245. or., Sunbilla); «Martin de Irisarri y Maria Ignacia de Larrain, dueños de la casa de *Ychezarreta*» (1770, BPA, BL, 3B, 111, Arantzza); *Ychecharrea* (1775, Esp., 1964, 69. or., Lesaka); *Ychezarrea* (1819, Ari., 1998, 15. or., Lesaka); *Ychecharrea* (1819, Ari., 1998, 18. or., Lesaka).
- Itxea: «Juan Estevan *Ychea*»<sup>2</sup> (1770, BPA, HL, 1, 381, Bera).
- Itxeai(t)zin, Itxeai(t)zina, Itxeai(t)ziñenea: *Ycheaycina* (1658, 1679, Iñ., 1996, 275. or., Ituren); *Ycheayzina* (1677, Iñ., 1996, 275. or., Ituren); *Icheaizin* (1737-1827, Esp., 1964, 121. or., Igantzi); *Ycheaiciñenea* (1819, 1859, Ari., 1998, 19. or., Lesaka).
- Itxeberri, Itxeberria: «Ferrando de *Ycheberrya*» (1553, NEAN, DPR, 18. k., Beintza-Labaien); «Garcia de *Ycheberry*, vezino de Arçe» (1556, NEAN, DPR, 19. k., Donamaria); «Miguel de *Ycheberria*» (1577, NEAN, DPR, 29. k., Legasa); «*Ycheuerria*, casa de Alquerdi de Urdax» (1584, Iñ. & Rek., 2018, 245. or., Urdazubi); «fueron desposados Joanes de *Ycheberria* y Maria de Joantocorena» (1597, APA, EL, 1, 8 atz., Arantzza); «Margarita de *Ycheberria*» (1610, APA, EL, 1, 13, Arantzza); «fueron desposados Pedro de Arrupe y Domeca de *Ycheverri*» (1613, APA, EL, 1, 13 atz., Arantzza); «fueron desposados Joanes de Yguereta y Maria de *Ycheberria*» (1615, APA, EL, 1, 14, Arantzza); *Ycheverria* (1655, Iñ., 1996, 519. or., Ituren); *Icheberria* (1727, Iñ., 1996, 483. or., Elgorriaga); «Martin de Aramburu y Brigida de Iturria dueños de la casa de Huarte-*Ycheberria*» (1742, BPA, BL, 3A, 142, Bera).
- Itxeber(t)zea: *Ycheberzea* (1814, NEAN, DPR, 199. k., Ituren).
- Itxegarai: «Domingo de *Ychegaray*» (1577, NEAN, DPR, 29. k., Doneztebe).
- Itxegia: «Borda de la casa *Ycheguia*» (1710, NTEM, LVII, 182. or., Sunbilla, -Lau Herrietako Berroaran izeneko elkarrekikoan kokatua dago-); «Maria de *Ycheguia*» (1750, NEAN, DPR, Índices, 23002/1 kutxa, Ituren); «Thomas *Ycheguia* de Aurtiz» (1824, NEAN, DPR, 199. k., Ituren).
- Itxegoien: «fueros desposados Joanes de Aranibar y Cathalina de *Ychegoien* [...] y Thomas de *Ychegoien* y Maria de Aranibar» (1607, APA, EL, 1, 12, Arantzza); «fueron desposados Joanes de *Ychegoien* y Maria de Yrullegui» (1616, APA, EL, 1,

2 Horrela dokumentatua. Segur aski, Altzateko *Itzea* izeneko etxearen erreferentzia izanen da.

- 14 atz., Arantza); «Tomas de *Ychegoyen* y Maria de Jaureguia» (1666, APA, EL, 1, 58, Arantza).
- Itzekoa: *Ichecoa* (1751, Iñ., 1996, 563. or., Zubieta).
  - Itzekorena: «Nafarra *Ychecorena*» (1568, NEAN, DPR, 14. k., Beintza-Labaien).
  - Itxeto, Itxetoa: «Martyn de *Ycheto*» (1556, NEAN, DPR, 21. k.; 1573, NEAN, DPR, 26. k., Oronoz); «*Ychetoa*, casa de Urdax» (1584, Iñ. & Rek., 2018, 245. or., Urdazubi).
  - Itxetxuta: *Ychechuta* (1584, Iñ. & Rek., 2018, 245. or., Urdazubi).
  - Itxondiarena: *Ichondiarena* (1614, 1679, Iñ., 1996, 519. or., Ituren).
  - Landakoitxea: *Landacoichea* (XVI-XIX, Esp., 1964, 69. or., Arantza); *Landa-coychea* (1663, Iñ., 1996, 487. or., Elgorriaga).
  - Lizarritxola: «*Lizarychola*, sel del busto de Gorrelia del monasterio de Urdax» (1584, POF, Urdazubi).
  - Remendiitxea: «Joanes *Remendiychea*» (1614, SPA, BL, 25 atz., Sunbilla).
  - Telaitxea, Telleitxea: «Cathalina de *Telleychea*» (1593, APA, EL, 1, 7, Arantza); «Martyn de *Telaychea*» (1597, APA, EL, 1, 8 atz., Arantza).
  - Urdanitxe: «paraje llamado *Urdaniche*» (1797, POF, Zugarramurdi).

#### 4. ONDORIOAK

Ikusten ahal den gisa, ugariak dira XVI. eta XVII. mendeetako lekukotasunak eta, aldi berean, nahiko hedatuak Malerrekako eta Bortzirietako eremu geografikoan, bai eta, neurri batean bederen, Baztanen eta Xaretan ere. Gainera, testigantza batzuk herri bat baino gehiagotan errepikatzen dira. Hona hori egiaztatzen duten datuak:

- XVI. mendeari dagokionez, hemezortzi dira aurkitutako izen ezberdinak hogeita zazpi herritan sakabanatuak. Honako hauek: *Arozyche* (Elizondo), *Varrenychea*, *Varrenichea* (Doneztebe, Lesaka), *Vengoychea* (Doneztebe), *Goicoichea* (Zubieta), *Ichabere*, *Ichaberea* (Ituren), *Ychaguibela*, *Ycheguibela*, *Icheguibela* (Sunbilla, Oronoz, Ituren), *Ychalarr* (Doneztebe), *Ychalecua*, *Ychelecua* (Urdazubi), *Itxauz*<sup>3</sup>, *Ychaxuria*, *Ychaxurya* (Lesaka), *Ychazarreta*, *Ychesarrea* (Arantza,

3 Agiriak ez du argitzen zein tokitako *Ychauz* den.

Igantzi), *Ycheberria*, *Ycheberry*, *Ycheberrya*, *Ycheuerria* (Legasa, Arantza, Donamaria, Beintza-Labaien, Urdazubi), *Ychegaray* (Doneztebe), *Ychecorena* (Beintza-Labaien), *Ycheto*, *Ychetoa* (Oronoz, Urdazubi), *Ychechuta* (Urdazubi), *Landacoichea* (Arantza), *Lizarichola*, *Lizarychola* (Baztan-Urdazubi) eta *Telaychea*, *Telleychea* (Arantza).

- XVII. mendean, alde batetik, XVI.eko zerrendan daudenetako sei izen bertze zazpi herritan ere errepikatzen dira. Honako hauek: *Ychajuria* (Igantzi), *Ychalar* (Arantza, Zubietza), *Ychautz* (Arantza), *Ychaçarreta*, *Ychazarreta*, (Sunbilla, Arantza), *Ycheverria* (Ituren) eta *Landacoychea* (Elgorriaga). Bertze aldetik, bada dira hamalau lekukotasun berri hogeita bat herritan banatuak. Ondoko hauek: *Apezychea* (Igantzi), *Bereterycha* (Sunbilla), *Eliz ychea* (Elgorriaga), *Ichaburua* (Ituren), *Ychagoytia* (Bera), *Ichalde* (Zubietza), *Ychanique*, *Ychenique* (Arantza, Sunbilla, Bera, Urdazubi, Aniz, Doneztebe), *Ychart*, *Ycharte* (Bera), *Ycheaycina*, *Ycheayzina* (Ituren), *Ychegoien* (Arantza), *Ichachipia*, *Ichechipia*, *Ychechipia* (Lesaka, Elgorriaga, Lesaka), *Ychechoa* (Lesaka), *Ichondiarena* (Ituren) eta *Remendiitxea* (Sunbilla).
- Hurrengo bi mendeetan errepikatzen dira aitzineko bietan agertutako hainbat etxe izen eta horretaz gain, izen berriak ere ageri dira. XVIII. mendean, erraterako, *Bereterycha* (Sunbilla), *Ychagarayeta* (Legasa), *Ychaide*, *Ychayde* (Donamaria, Oieregi), *Ycheguia* (Sunbilla, Ituren), *Ichecoa* (Zubietza), *Urdaniche* (Zugarramurdi), eta XIX.enean *Ycheaiciñenea* (Lesaka), *Ycheberzea* (Ituren), etab.

Horrenbertzez, Nafarroako Malerrekako eta Bortzirietako hainbat agiri zahar mian ondotik, egiaztatzen ahal dugu *etxe* > *itxe* (*itxa*- konposaketa frankotan eta *itxi*-bakarren batean) bilakaera ez dela gertakari berria, ez eta azken mende bateko edo biko kontua ere, orain dela bost menderako ongi errotua ageri dena baizik. Hori bera adierazten digute, Baztani eta Xaretari dagokienez, aitzineko ataleko zerrendetan ageri diren Aniz, Elizondo, Oronoz, Urdazubi eta Zugarramurdi herrietako testigantzek.

Lekukotasunen artean, mikrotoponimoez eta oikonimoez gain, aipatzekoa ere bada Etxalar herri izenaren *Itxalar* aldaera sei alditan aurkitu izana<sup>4</sup>, horietako hiru Doneztebeko XVI. mendeko dokumentazioan eta bertze hiru XVII.ekoan, bi Arantzako agiritan eta bat Zubietakoan.

## 5. ERANSKINA

Etxalar herri izenari dagozkion argitalpen batzuetan ezaguntzat eman dira *Etxalar* eta *etxelar* ahozko formen aldaerak. Artikulu honetako lekukotasun historikoen artean *Itxalar* aldaeraren berri eman dugu eta kontuan hartzekoa da, halaber, *Itxelar*

4 Etxalar herriko toponimiaz argitara eman diren lanetan ez dugu aldaera horren berririk aurkitu.

eta *itxelartar* aldaerak ere bizirik dirautela Etxalarren eta Bortzirietako gainerako lau herrietan ez ezik, ondoko bertze herri batzuetan ere, Sunbillan eta Oieregin, errate baterako. Hala egiaztatzen dute, alde batetik, 2000-2002 urteetan, Bortzirietako Euskara Mankomunitateak sustatuta, Iriartek eta Lakarrek burutu zuten ikerketa lanaren datu-baseak eta, bertze aldetik, 2001-2003 urteetan Malerrekako Mankomunitateak Apalauzari eta Lakarri esleitutako beka baten bidez gauzatutakoan gordetzen diren lekukotasun ugarik, bertzeak bertze, honako hauek<sup>5</sup>:

«...biño kontrandu ixtoriukin ta beti Saraku(k) konfiantza aundiyagu *Itxelarkukin*. Ori erraiten (zu)ten eurek...» (Etxalar).

«...mño aiñin da toki txarra, pues, ezta iñor an [...] *itxelartarrak* sartu dienak izanen dire...» (Etxalar).

«...borda batera yuan ta iru-lau zaldi biñon ederrak [indarrez] barrenian, (e)men *Itxelarran* izaiten ezten bezalkua...» (Etxalar).

«...ta *Itxelarran* suertu zen puntu (b)at franko gogorra [...] baserri baterat alletu ziela karlistak ta ordun yendia ere dena beldurka emen, ta atiak ta fuerte etsitzen zuzten!...» (Etxalar).

«Bueno, aleman gerran, emen bazen aleman soldado auniz mu... Frantziko mugan, *Itxelarkok* bazuten kuartela; Lizaita muga pasatzian...» (Etxalar).

«Ordun planta garraio ola tokatu nai[z] ni frankotan. An e, *Itxelarko* kruzetik onat' txio plantadilla zatn tzen...» (Arantza).

«...emen fronteran dena izaten tzen ordun soldaduk: *Itxelarran*, Beran, eta... men, Elizondo ta... otan...» (Arantza).

«...urrundu ez, *Itxelartik* ez, e! *Itxelartik* ya urbillagoko yendia, bai...» (Bera).

«...*itxelartar* neskata bateri bota omen tzion buruttia...» (Bera).

«*Itxelarran* misiuak etorzen zien tarteka, ola, misiuak lau urtetik do bortz, misiuak erraten zen, sermoilari a... apartekoak ta zortzi egunez iten zirenak. Eta, *Itxelarran* iñ omen tzuten ori, jesuita bat torriya eta, denak korritu men xuen, etzela... bekatu zela ura emattia esniri ta erreldo [indarrez] osuak ola, eta, ha! ura yuan antzin erran omen tzuen: To! -errotzaiak erran omen tzuen- uste nian *Itxelarran* ni bakarria nitzela lapurra, ta ni ez ñak ukittu re!...» (Bera).

«...berroeita amar duro irauzen zen, or artu paketia bentako aatek' aldin, *Itxelarko* ta lantziko mugan artu, eta berroeita amar duro irauzen zen an, zean, Gatzarritan, eta... an entretuta...» (Igantzi).

«...Berako bestak, *Itxelarko* bestak ta Arantzako bestak zatn tzien ta ek onat igual, Lesakara, torzen tziren, emengo bestatan iru erriy'oritakuk tortzen tzien Lesakara [...] ta ni Berara zandu nitzen urte batez, eta *Itxelarrera* bertze urte batez...» (Lesaka).

«...Infernuko erreka *Itxelarra* da, baia bueno, Infernuko errekan pues bueno, amar gaztañondo olako ta olko ta olko onemerze dirutan...» (Lesaka).

«Ori abilla zen ikagarri, ui! ui! ui ama! orrek bazittun bersuk jarriyak *itxelartar* pareja bateri...» (Sunbilla).

5 Nire esker ona agertu nahi diot bi ikerketa lan horien datu-baseetako lekukotasunak hemen azaldu ahal izateko eskura jarri dizkidan Maite Lakar ikertzaile eta euskaltzain urgazleari. Jaso ditudan aipu horietan *Itxelar* eta *itxelartar* aldaerak letra etzanean jarri ditut argiago adieraziak geldi daitezten.

«...emen usu aunitz, *Itxelarrantetik* sartzen tzen. Orain *Itxelarreko* usotegin ezta sartzen leenogo bezala, eztute arpatzen...» (Oieregi).

«...ta tratantik, tratantik izaten tzeen Leizakuk eta gero emenguk ere bai, *Itxelarkuk* ere baziren...» (Oieregi).

## 6. LABURTZAPENAK

AKL = Arrosarioaren Kofradiaren Liburua

APA = Arantzako Parrokiako Artxiboa

Ari. = Ariztegi, J. M.

BL = Bataiatuen Liburua

BPA = Berako Parrokiako Artxiboa

CEEN = *Cuadernos de Etnonología y Etnografía de Navarra* aldizkaria

DOPA = Donamariako Parrokiako Artxiboa

DPR = Doneztebeko Notarioen Protokoloak

EL = Ezkonduen Liburua

Esp. = Esparza, E. J.

FLV = *Fontes Linguae Vasconum* aldizkaria

HL = Hildakoen Liburua

Iñ. = Iñigo, A.

IPA = Igantziko Parrokiako Artxiboa

ITPA = Iturengo Parrokiako Artxiboa

ITUA = Iturengo Udaleko Artxiboa

k. = karpeta

LPA = Lesakako Parrokiako Artxiboa

NEAN = Nafarroako Errege Artxibo Nagusia

NTEM = *Nafarroako Toponimia eta Mapagintza / Toponimia y Cartografía de Navarra*

POF = Patxi Ondarra Funtsa

PV = *Príncipe de Viana* aldizkaria

Rek. = Rekalde, P.

SPA = Sunbillako Parrokiako Artxiboa

## 7. ERREFERENTZIAK

### 7.1. Iturriak<sup>6</sup>

Arantzako Parrokiako Artxiboa. Bataiatuen Liburuak, Ezkonduen Liburuak eta Hildakoen Liburuak.

<sup>6</sup> Esker mila atal honetan aipatzen diren parrokia eta udal artxiboetako arduradunei, kontsultetarako eman dizkidaten erraztasunengatik.

Berako Parrokiako Artxiboa. Bataiatuen Liburuak, Ezkonduen Liburuak eta Hildakoen Liburuak.

*Bortzirietan aditutakoak. Ahozko tradizioaren bilduma* ikerketa lanaren datu-basea (Iriarte & Lakar, 2003).

Donamariako Parrokiako Artxiboa. Bataiatuen Hirugarren Liburua (1739-1811).

Igantziako Parrokiako Artxiboa. Bataiatuen Liburuak, Ezkonduen Liburuak eta Hildakoen Liburuak.

Iturengo Parrokiako Artxiboa. Arrosarioaren Kofradiaren Liburua (1718).

Iturengo Udaleko Artxiboa. Notarioen Protokoloak.

Lesakako Parrokiako Artxiboa. Ezkonduen Liburuak eta Hildakoen Liburuak.

*Malerreka solasean. Ahozko tradizioaren bilduma* ikerketa lanaren datu-basea (Apalauza & Lakar, 2005).

Nafarroako Gobernua: Nafarroako Artxibo Nagusia. Notarioen Protokoloak. Doneztebeko Notariotza.

Patxi Ondarra Funtsa: P. Ondarrak Baztango Udaleko Artxiboetan eta Lekarozko Komentuko Aita Donostia Artxiboan jasotako lekukotasunak. Argitaraga-beak.

Sunbillako Parrokiako Artxiboa. Bataiatuen Lehenbiziko Liburua (1598-1658).

## 7.2. Bibliografia

Apalauza, A. (2012). *Nafarroako ipar-mendebaleko hizkeren egitura geolinguistikoa*. Iruñea: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia. (Mendaur, X).

Apalauza, A. & Lakar, M. (2005). *Malerreka solasean. Ahozko tradizioaren bilduma*. Iruñea: Nafarroako Gobernua & Malerrekako Mankomunitatea.

Ariztegi, J. M. (1998). Casas antiguas de la villa de Lesaka (1366-1880). Lesaka. Argitaratu gabeko koaderno<sup>7</sup>.

Esparza, E. J. (1964). De toponimia navarra. *PV*, 94-95, 67-126.

Esparza, E. J. (1965). De toponimia navarra. *PV*, 98-99, 161-227.

Goya J. (1980). *Iru beratarren euskal bertsoak: Ignacio Larramendi, Joaquin Aldabe, P. Roman Dornaku*. Bera.

Hernandorena, V. (1978). Goizueta'ko etxe eta baserri'en izenak: 1616 urtetik 1925'ño. *CEEN*, 28, 75-90.

Ibarra, O. (2007). *Erroibarko eta Esteribarko Hiztegia*. Iruñea: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia. (Mendaur, IV).

Iñigo, A. (1996). *Toponomástica histórica del valle de Santesteban de Lerín*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.

Iñigo, A. (2008). Santesteban de Lerin haraneko izengoiti historikoak. *III. Onomastika Jardunaldiaren agiriak* (353-382. or). Bilbo: Euskaltzaindia. (Onomasticon Vasconiae, 7).

7 1999. urtean *Bidasoa Ikerketa Zentroaren Koadernoak* bildumako 2. liburukian argitara emandako «Casas antiguas de la villa de Lesaka», 132-184. or., ez da hasierako lan osoa, laburpen bat baizik. Horregatik, 1998ko koaderno hartara jo behar izan dugu artikulu honetan eman ditugun lekukotasunak jaso ahal izateko.

- Iñigo, A. & Rekalde, P. (2018). Euskal oikonomia Baztan-Bidasoa eremuko lekukotasun historikoen argitan. In A. Zabalza Seguín (zuz.), *Engraxitik Garazira. Izenen misterioa Nafarroan* (163-249. or). Zizur Txikia: Aranzadi.
- Iriarte, N. & Lakar, M. (2003). *Bortzirietan aditutakoak. Ahozko tradizioaren bilduma*. Iruñea: Nafarroako Gobernua & Bortzirietako Euskara Mankomunitatea.
- Irigaray, A. (1970). Lesaka-ko Ayuntamentuko agindu bat euskaraz. *Príncipe de Viana* (euskarazko gehigarria, apirilekoa). Iruñea: Nafarroako Foru Diputazioa.
- Knörr, H. (1992). Un sermón de Martin Joseph Marcotegui, de Goñi, predicado en Ollo (1777). In *Luis Villasanteri omenaldia* (223-242. or). Bilbo: Euskaltzaindia. (Iker, 6).
- «Koskonta» (1967). Lesaka besta ondoan. *Príncipe de Viana* (euskarazko gehigarria, abuztukoa). Iruñea: Nafarroako Foru Diputazioa.
- Lakar, M. & Telletxea, A. (2006). *Baztan solasean. Ahozko tradizioaren bilduma*. Iruñea: Nafarroako Gobernua & Baztango Euskara Mankomunitatea.
- Nafarroako Gobernua (1992-1999). *Nafarroako toponimia eta mapagintza / Toponimia y cartografía de Navarra*, I-LIX. (zuz. J. M. Jimeno Jurío). Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Ondarra, P. (1987). Textos en vascuence en el pueblo de Goñi. *FLV*, 49, 117-140.
- Ondarra, P. (1991). Goñerrin aurkitutako beste sei testu. *FLV*, 57, 131-168.
- Salaberri, P. (1991). Toponimia dialektologiaren ikerbide. *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak* (619-645. or). Bilbo: Euskaltzaindia. (Iker, 7).
- Salaburu, P. & Lakar, M. (lag.) (2005). *Baztango mintzoa: gramatika eta hiztegia*, Iruñea: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia. (Mendaur, II).
- Satrustegi, J. M. (1987). *Euskal testu zaharrak I*. Iruñea: Euskaltzaindia. (Euskararen Lekukoak, 13).
- Zelaieta, E. (2008). *Baztan-Bidasoako azterketa dialektologikoa*. Iruñea: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia. (Mendaur, VII).